

I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.1

Цуркан-Сайфуліна Ю.В.,
д-р юрид. наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА І ВЛАДИ ЯК ФІЛОСОФСЬКО- ПРАВОВА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена актуальній науковій проблемі зв'язку права з владою. Проблематика дослідження зумовлена змінами, які відбулися в правовій науці, у 60-тих роках ХХ ст., що актуалізували антропологічний підхід до праворозуміння. На сьогоднішній день можна констатувати своєрідний ренесанс антропологічної проблематики у спеціальних та галузевих дослідженнях. В статті проведено філософсько-правовий аналіз співвідношення права та інших підсистем суспільства.

Ключові слова: право, влада, антропологія права, антропологія влади, сила, міф, артефактність права.

Статья посвящена актуальной научной проблеме связи права с властью. Проблематика исследования обусловлена изменениями, которые произошли в правовой науке, в 60-х годах ХХ в. и актуализировали антропологический подход к правопониманию. На сегодняшний день можно констатировать своеобразный ренессанс антропологической проблематики в специальных и отраслевых исследованиях. В статье проведен философско-правовой анализ соотношения права и других подсистем общества.

Ключевые слова: право, власть, антропология права, антропология власти, сила, миф, артефактность права.

The article is devoted to actual scientific problem law relationship with the government. The problematic research caused by changes which happened in legal science, in 60-ies of XX century that actualized the anthropological approach to law understanding. For today we can state a kind of renaissance anthropological problematic in the special and industry researches. This article presents the philosophical and legal analysis of the relationship law and other subsystem of society.

Keywords: law, government, law anthropology, government anthropology, power, myth, artifacting of the law.

Постановка проблеми. Серед значної кількості сучасних філософсько-правових проблем, пов'язаних з питаннями буття права та його осмислення, місця правових феноменів у житті людини й соціуму, обмаль уваги надається питанням зв'язку права з владою, і – ширше – із силою, яка є базовим атрибутом влади поряд з авторитетом і багатством, однак при цьому характеризує здатність влади підкорювати собі волю і вчинки підвладних. Звичними для теорії права є постулати про зв'язок права з державою, а також про примусовий характер права. Але на тлі бурхливого розвитку політичної філософії, міжнародно-правової теорії, а також юридичної антропології, які показують, що право іноді набуває власних форм владного впливу на суб'єктів, правовий дискурс виглядає таким, що недооцінює проблеми владної зумовленості права.

На сьогоднішній день актуалізується питання антропологічної проблематики у спеціальних та галузевих дослідженнях, наприклад, у кримінальному праві [15] та цивілістиці [26]. І дійсно, не менш важливими, ніж аксіологічні аспекти зв'язку права та влади є антропологічні, які можна сформулювати кількома важливими тезами, пов'язаних передовсім із тим, що в антропологічному вимірі саме сила постає як базовий атрибут влади, адже через силу відбувається практичне владарювання. Це не означає, утім, що юридична антропологія робить акцент винятково на силі, забуваючи про інші виміри влади. Однак саме така розстановка акцентів перетворює юридичну антропологію на метод, за допомогою якого саме «силові» характеристики влади набувають

найпослідовнішого свого вираження. По-перше, розгляд права у зв'язку із силою потребує з'ясування соціокультурних умов його сприйняття у суспільстві. По-друге, важливим елементом антропології сили права є розкриття її зв'язку з антропологією влади як соціального феномену загалом та державної влади зокрема.

Аналіз дослідження даної проблеми. Питаннями дослідження антропології права і влади як філософсько-правової проблеми у свій час займалися такі вчені, як: П. Амселек, Дж. Берман, Р. Дворкін, А. Кауфман, В. Луйжпен, В. Майхофер, М. Мюллер, Н. Рулан, Е. Фехнер, Дж. Фінніс, Л. Фуллер, Г. Харт, Р. Циппеліус, В.В. Завальнюк, О.О. Бандура, В.С. Бігун, Д.А. Гудима, С.П. Добрянський, О.В. Гришук, Ю.М. Оборотов, О.В. Петришин, О.П. Семітко, В.О. Оксамитний, І.Л. Честнов та інші.

Метою статті є визначення змісту й статусу антропології права і влади в філософії права, дослідження проблеми їх реалізації у філософсько-правовому пізнанні та практичному перетворенні правової дійсності.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні можна констатувати своєрідний ренесанс проблем, пов'язаних з взаємодією права та інших підсистем суспільства. Так, лише за останні роки в українській юриспруденції з'явилася низка публікацій, присвячених питанням права і релігії [5; 6; 33], не втрачає своєї актуальності, здавалося б, вічне обговорення співвідношення права і моралі [21; 22]. Так чи інакше, бачимо, що ця проблематика давно вийшла за межі суто академічної науки та набула статусу загальносоціальної проблеми, що диктується суттєвими зсувами в осмисленні права за сучасної доби. На противагу праву, моралі та релігії, які є переважно прескриптивними системами (як їх розумів Г. Кельзен), тобто такими, що встановлюють нормативні вимоги до своїх суб'єктів, політика таким зводом правил не характеризується. Політична система часто сприймається як дескриптивна, хоча елемент нормативності в ній іманентно присутній.

При цьому очевидно, що саме право і політика є тими сферами життя суспільства, які найтісніше пов'язані з концептом влади і легітимності. Водночас засоби, цілі та

функції, характерні цим двом підсистемам соціальної системи у зв'язку з владою, є принципово відмінними. Якими ж мають бути дослідницькі інструменти осягнення зв'язку та відмінностей між ними?

У науковій літературі справедливо підкреслюється, що методологія правового дослідження має охоплювати два основних компоненти: концептуальний та інструментальний [20]. При цьому до першого належать наукові парадигми, методологічні принципи, підходи, концепції тощо, тобто ті засоби пізнання правових явищ, які характеризують загальнонауковий контекст дослідження, створюють своєрідний бекграунд для осмислення тих чи інших феноменів. До інструментальної ж складової включають методи, категорії та поняття, тобто безпосередні інструменти пізнання, пристосовані до конкретної проблематики [14, с. 32–33].

Класичною є дефініція методологічного підходу, запропонована Е. Г. Юдіним: «методологічний підхід – це принципова методологічна орієнтація дослідження, точка зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб визначення об'єкта), поняття чи принцип, який скеровує загальну стратегію дослідження» [31, с. 130]. Використання концептуальних підходів є способом залучення позаправових ідей та концепцій, навіть найширшого, світоглядного рівня. Серед розповсюджених та використовуваних в юриспруденції підходів виділяють аксіологічний – загальну стратегію дослідження, спрямовану на зображення та сприйняття права з точки зору його відповідності цінностям, які мають забезпечуватися правом або бути його змістом [25]; антропологічний – засновану на досягненнях та ідеях соціальної антропології, стратегію дослідження, в рамках якої право розглядається з позиції культурного різноманіття [8]; герменевтичний – пов'язану з концепцією текстуально-символічної, комунікативної природи права, стратегію дослідження, спрямовану на розкриття інтерпретаційних аспектів правової реальності [9] та ін.

У 60-ті роки ХХ ст. відбулися зміни в правовій науці, що актуалізували антропологічний підхід до праворозуміння, в якому можна умовно виокремити кілька аспектів – біоантропологічний, або біосоціальний, і етнографічний, або

етнологічний. Перший з них акцентує увагу на тому, що право, як і інші соціальні інструменти, зумовлене недосконалістю біологічної (біосоціальної) природи людини, тому заради самозбереження соціуму й забезпечення стабільності суспільства є необхідними розподіл прав і обов'язків між людьми та дотримання принципу «людина вільна тією мірою, якою вона не посягає на свободу інших осіб». Другий аспект антропологічного підходу основну увагу зосереджує на соціо-(етно-) культурній зумовленості правового статусу особистості й, відповідно, права. Це, своєю чергою, посприяло визнанню багатоманітності культур і правових систем сучасності, відмові від жорсткого «європоцентризму», що тривалий час домінував у теорії права [19, с. 38–39].

В. В. Завальнюк щодо цього зазначає: «антропологія влади виступає як концепція, що, по-перше, охоплює сукупність уявлень про існування людини у світі влади, по-друге, про сприйняття влади підвладними. Ця концепція, як уявляється, може стати у нагоді дослідникам держави та державної влади. Принаймні антропологія влади здатна похитнути нібито незаперечну істину про виключно соціальну природу державної влади і протистояти поширенню уявлень про державу як суто бюрократичний та/або правовий механізм» [12, с. 6].

Державна влада з позицій юридичної антропології постає не як пасивний інструмент, що служить інтересам суспільства загалом, або класу, або соціальної групи тощо, а як активно діючий суб'єкт, що має власні інтереси [32, с. 22]. Це супроводжується відповідними міфологізаціями, пов'язаними з персоніфікацією держави, створення дискурсу, в якому вона може мати своє власне слово, відмінне від слів тих, хто її представляє.

При цьому важливо підкреслити, що антропологія сили стосовно права та держави має базуватися на інтегральному методологічному фундаменті. На жаль, у вітчизняній юриспруденції поширеною є проблема множинності методологічних програм антропологічних досліджень, у результаті чого антропологія права та антропологія держави виявляються побудованими на основі суттєво відмінних методологій. Це зумовлює значні складнощі у їх поєднанні. Як

видається, використання комплексних підходів, таких як комунікативний чи антропосоціокультурний, сприятиме подоланню їх та створенню цілісної концепції зв'язку права та держави у їх зумовленості владою і силою.

Сила, будучи базовим ресурсом влади, ресурсом, без якого владарювання стає абсолютно неможливим навіть у сучасних деліберативних демократіях, прагне до того, щоби бути використовуваною як інструмент у конструюванні відносин між правом і владою. У цьому сенсі небезпечними для права є ті прояви сили, які виходять за межі інституційного оформлення влади. У таких ситуаціях право влади перетворюється на владу права.

Антропологічна програма осягнення права дає змогу виявити характерні риси зв'язку права та сили через феномен влади. На тлі бурхливого розвитку політичної філософії, міжнародно-правової теорії, а також юридичної антропології, які показують, що право іноді набуває власних форм владного впливу на суб'єктів, правовий дискурс виглядає таким, що недооцінює проблеми владної зумовленості права. Тому зв'язок права і сили, яка є неодмінною підставою влади, є й філософсько-правовою проблемою, адже в ній відбиваються фундаментальні питання природи права, його розвитку та різноманіття за сучасної доби.

Отже, одним із найбільш перспективних напрямів осмислення владної детермінованості права є розгляд цієї проблеми під кутом зору юридичної антропології, яка сьогодні стає домінуючою філософсько-правовою парадигмою [27, с. 34–40]. З точки зору антропологічного підходу, право як соціальний інститут – це складний артефактний феномен, який втілює в ідеальній формі суттєві обмеження тих взаємодій, частиною яких вони були раніше і які вони опосередковують у теперішньому [4, с. 13–15]. Під артефактами необхідно розуміти елементи, з яких складається культурне середовище і які є суттю трансформації дійсності, що входять у попередні історичні форми. Інакше кажучи, артефакти – це всі вияви людської життєдіяльності, це безпосередній життєвий світ людини. За такого підходу уможливується розуміння зв'язку права і влади шляхом врахування того, що артефакт культури одночасно

являє собою матеріальне і духовне або символічне явище [17, с. 100].

Розгляд права як артефакту означає, що право не є фактом, тобто тим, що дано людині, а є тим, що створено нею. Оскільки право є артефактом, а, отже, витвором рук людських, то і сам процес творення, як і сам витвір, ми можемо контролювати та аналізувати. М. Вартофський зазначав, що розуміє артефакт, відповідно до доброї аристотелівської традиції, як все те, що створюється людьми шляхом перетворення природи і самих себе. Сюди входять і форми соціальної організації і взаємодії, і мова, і форми технологій, і навички праці [4, с. 15]. У зв'язку з цим вчений виділяє два фундаментальних артефакти, завдяки яким людина відрізняється від представників тваринного світу, – мову і знаряддя праці, тобто людина сама створює для себе умови діяльності, завдяки яким підтримує своє існування, а конкретніше – такими умовами є мова і соціальна організація.

Артефактність права має мислитись у руслі трьох ключових ідей, які впливають зі змісту антропологічного підходу: (1) право постає як створена суспільством нормативна цілісність, що означає його штучний характер, похідний від традицій суспільства, від його світогляду та загальної парадигми суспільного розвитку; (2) право, будучи артефактом, тобто породженням соціальної практики, не має прямого онтологічного зв'язку з природою, що, своєю чергою, означає, що концепт «природного права» є радше гносеологічною конструкцією, аніж елементом правової реальності; (3) право не здатне вийти за межі того соціального і культурного коду, в якому воно сформувалося і функціонує, інакше, ніж через процеси апроксимації і діалогу правових культур. У цьому сенсі владність як властивість і характеристика права мають сприйматися винятково з точки зору культурних детермінант і відповідного цим детермінантам символізму.

Саме символічна форма права зумовлює його владний характер як інструменту регуляції поведінки. Нормування соціальних взаємодій за допомогою права вже є актом прояву влади в суспільстві, причому влади, що не є обов'язково державно-похідною. І ця влада буде тим вищою, чим вищим є авторитет права.

Авторитетність права залежить від політико-правового режиму, тобто від ставлення до права осіб, наділених владою, і в цьому проявляється ще один важливий елемент владного дискурсу, що формується довкола права. Як пише щодо цього В. О. Четвернін, оскільки різні суспільства можуть бути побудовані на базі різних ідеологій, коли в основі одних лежить ідея свободи та рівності, а в основі інших – ідея насилля, то й зміст поняття «право» є різним. У силовій («потестарній») соціокультурі право – це різновид насильства. У лібертарній соціокультурі право – це система загальнообов'язкових норм, що забезпечує свободу, рівну для всіх дієздатних суб'єктів, тобто соціальний інститут, що захищає ненасильницьку діяльність і пригнічує агресивне насильство [29, с. 19].

Владний характер права також прямо пов'язаний із тим, які функції воно виконує. Під кутом зору філософії права його ключовою функцією є забезпечення справедливості. Під справедливістю, як правило, розуміють зв'язок змісту права з інтересами впливових у суспільстві соціальних груп, з масовою (буденною) правосвідомістю більшої частини суспільства, з формами суспільної свідомості (релігія, мораль, звичаї), а також здатність права протистояти свавіллю і проявам грубої сили, створити в суспільстві стабільність і правопорядок. Справедливість права в будь-якому разі означає, що право не породжує масовий протест проти правопорядку, зберігає можливість вирішувати соціальні, групові, індивідуальні конфлікти в наперед визначеній і загальнодоступній процесуальній формі. Такий ціннісний статус справедливості дозволяє говорити про те, що вона є основоположною правовою цінністю [7, с. 107], а тому ефективне забезпечення справедливості є ключовим фактором влади права.

Під ефективністю права розуміють таку можливість здійснити його, що відзначається зрозумілістю, загальновідомістю і несуперечливістю правових норм, їх системністю хоча б у значенні нерозривності зв'язків матеріально-правових і процесуальних норм, узгодженістю і взаємною збалансованістю соціальних цілей норм і юридичних засобів досягнення цих цілей, підкріпленням права дієвою системою органів правосуддя та правоохоронних органів.

Нарешті, ще одним важливим філософсько-правовим аспектом владної забезпеченості права є його об'єктивність, що тісно пов'язана з властивостями нормативності та загальнообов'язковості. С. С. Алексєєв вказує на те, що навіть явища суто суб'єктивного порядку належать до рівня об'єктивного права. У такому перетворенні суб'єктивних прав людини на явища, що розуміються об'єктивно, вчений вбачає найголовніший перелом у світі правових феноменів і уявлень за всю людську історію, який зумовлює корінну трансформацію праворозуміння: від бачення права як неодмінного атрибута влади, виключно силового, владно-державного встановлення, до розуміння його як притулку від свавілля влади, як правової сфери свободи, самовизначення і самодіяльності осіб, яка захищена юридично [1, с. 111].

В юридичній літературі часто підкреслюється зв'язок між антропологічним підходом у методології правових досліджень та цивілізаційною проблематикою. Зв'язок права та влади з позицій цивілізаційного підходу проявляється в багатьох аспектах функціонування правової реальності. Найбільш простий «лінійний» варіант підходу до цієї проблеми пропонує В. О. Четвернін у поділі культур на культури правового типу і неправового типу. Тут зв'язок права та влади стає надзвичайно помітним, адже «якщо ми будемо розрізняти не просто Захід і Схід і не просто культури західного і східного типу, а саме такі культури: культури правового типу, тобто такі, де свобода є найвищою соціальною цінністю, і культури неправового типу, де свобода такою не є, де вищою цінністю є щось інше, аніж свобода» [28, с. 60], то стане очевидним, що в культурах неправового типу домінує протиставлена свободі влада як інституційний механізм придушення індивідуальної волі. З такою позицією, утім, не всі погоджуються. Так, О. С. Звонарьова вважає, що всі культури є культурами правового типу, інше питання, наскільки значимим є право в системі соціальної регуляції.

Ідея В. О. Четверніна, наскільки б категоричною вона не була у своїй бінарності, має раціональне зерно. Не все, що може бути названо правом, є правом. Водночас очевидно, що поділ усіх культур лише на два типи – це спрощення (так само як і

поділ усього світу на Схід і Захід). Саме тому антрополого-цивілізаційний підхід часто звертається до використання категорії «політико-правового» типу локальної цивілізації, що поєднує кілька важливих елементів аналізу права та влади.

Як пише В. В. Бочаров, виникнення влади і виникнення права – це два тісно скорельованих історичних процеси. Використовуючи великі етнографічні дані, автор реконструює процес становлення перших соціальних норм, який ототожнюється з появою влади. Ці норми спочатку могли мати тільки ієрархічний характер, моментально закріплюючись у психології агентів владних відносин, коли один з них отримував можливість вольового домінування над іншим. Асиметрія соціальних норм неминуче забезпечує психологічну ієрархію, в якій підлеглий відчуває до домінанта складні емоційні переживання, обов'язковою складовою яких є страх. Його витоки у психофізіологічному механізмі заборони присутні в людській психіці завдяки культурній нормі табу, яка завжди розмежовує поведінку пануючих і підвладних: що можна робити першим, заборонено другим. Автор аргументує тезу, що такий механізм має універсальний характер, діє в суспільстві на будь-якій стадії соціальної еволюції [2, с. 172–173].

Підтвердити чи спростувати цю тезу можна, звертаючись до міфологічної проблематики, яка останнім часом користується популярністю в юридичних дослідженнях [18; 24]. На переконання Ю. В. Тищенко, правовий міф з'явився як синкретичний феномен, який пізніше диференціювався від політичної, економічної тощо сфер. Однак міфологічний зв'язок між правом та владою був найбільш потужним якраз за архаїчної доби [23].

Міфологічна свідомість формується у процесі освоєння архаїчною людиною навколишнього середовища, вона, безумовно, спочатку переплетена з повсякденним або практичним досвідом і свідомістю прадавньої людини – мисливця, рибалки. Одним із продуктів когнітивної еволюції людства і став міф – форма переосмислення реального існування первісного колективу, його відносин з природним і соціальним світами. Л. Леві-Брюль зазначає, що хоча міфологічна свідомість використовувалася передовсім для

пояснення природних процесів (таких як зміна пір року, схід і захід сонця, зміни в погоді чи природні катаклізми), її соціальний аспект навіть в архаїчному суспільстві був занадто важливим, щоб його ігнорувати [16, с. 112–121].

Міфологічний зв'язок правового та політичного в житті людини і соціуму також виражено в тому, що часто питання правового міфу розглядаються в контексті існування політичного міфу.

Н. І. Березіна стверджує, що міф як політичний інститут відрізняється за такими ознаками: архаїчним вмістом архетипної конструкції, спроектованої на сферу національної самосвідомості; функціональним призначенням, що відновлює в суспільстві раціональну мотивацію інституційних суб'єктів, втрачену в кризовий період; суб'єкт-об'єктною природою, використовуваною владними елітами для опосередкованої трансформації політичних і правових процесів в закодованій образній формі, але відносно доступною для масового сприйняття і переживання як реальності [3, с. 5].

Загалом слід визнати, що інституційний підхід до правових і політичних міфів є вельми продуктивним, оскільки дає змогу за сухою логікою побудов норм побачити глибокий контекст їх змісту [23]. У такій інституціоналізації завжди є місце міфу. Цей факт підкреслював ще Е. Дюркгейм, коли писав, що соціальні інститути, з одного боку, є певними ідеальними утвореннями у вигляді звичаїв і вірувань, а, з іншого – такі звичаї і стереотипи матеріалізуються в діяльності соціальних організацій, набуваючи характеру обов'язкових до виконання норм [11, с. 112–113]. Цю думку продовжує також М. Дюверже, у якого інститути виступають як «[...] моделі людських відносин, з яких копіюються конкретні зв'язки, набуваючи у такий спосіб характеру стабільних, стійких і міцних» [10, с. 237].

Виходячи з таких уявлень, міф, як політичний, так і правовий, завжди постає у вигляді певної стереотипізації. Стереотипність у цьому сенсі розуміється як таке ставлення до цінностей соціальної сфери, за якого осмислення ситуації відбувається через розрізнення особового і соціального за допомогою категорії інтересу. Інакше кажучи, стереотипи є

ментальною основою конкретної правової ситуації, в якій діє суб'єкт [13, с. 124].

Як переконливо показує порівняння політичного і правового міфу, зв'язок між правом і владою є не лише функціонально-структурним, а й генетичним.

Висновки. Філософсько-правові інтерпретації владної зумовленості права мають своєю метою показати, що владний характер як специфічна риса права може розглядатися і поза державним контекстом. Продемонстровані аспекти зв'язку влади і права – його авторитетність, об'єктивність, наявність внутрішніх механізмів легітимації та забезпечення ефективної моделі справедливості – зумовлюють те, що право постає своєрідною специфічною формою владарювання. Це владарювання виражене не стільки у відносинах підкорення, скільки у специфічних проявах юридичної конструкції правової реальності, яка потребує від людей певної поведінки. Через особливий статус антропології в сучасному філософсько-правовому знанні необхідне також розкриття тих методологічних аспектів дослідження владних підвалів права, які породжені проблемами буття людини в соціумі, зокрема, характеру правової нормативності, її сприйняття та інтерпретації. Тому екзистенційно-антропологічна парадигма виходить до герменевтичних горизонтів.

Література:

1. Алексеев С. С. Избранное / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2003. – 400 с.
2. Антропология власти / под ред. В. В. Бочарова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2007. – Т. 1. – 493 с.
3. Березина Н. И. Мифологическое измерение российского политического процесса: дисс. канд. полит. наук : 26.00.02 / Наталья Игоревна Березина. – Ростов-на-Дону, 2007. – 186 с.
4. Вартофский М. Модели: репрезентация и научное понимание : пер. с англ. / Маркс Вартофский ; Общ.ред.и послесл. И. Б. Новик, В. Н. Садовский. – М. : Прогресс, 1988. – 507 с.
5. Вовк Д. А. Религиозная традиция в праве: общетеоретическая характеристика / Д. А. Вовк // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». – 2013. – № 2. – С. 3–17.

6. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монограф. / Д. О. Вовк. – Харків : Право, 2009. – 224 с.

7. Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Константин Валерійович Горобець. – Одеса, 2012. – 204 с.

8. Гудима Д. А. Антропологічна парадигма й антропологічні дослідницькі підходи: загальна характеристика / Д. А. Гудима // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 220-223.

9. Дудченко В. В. Про герменевтичний підхід до права / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 11–16.

10. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли; под ред. Т. А. Алексеевой. – М. : Мысль, 1997. – Т. 1. – С.230–245.

11. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

12. Завальнюк В. В. Державна влада та юридична антропологія / В. В. Завальнюк // Юридичний вісник. – 2013. – № 2. – С. 5–9.

13. Зінченко Н. Симулякр: походження та значення поняття / Н. Зінченко // Гілея. – 2013. – № 73. – С. 124–126.

14. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монограф. / М. С. Кельман. – Тернопіль : ТерноГраф, 2011. – 492 с.

15. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір : монограф. / О. В. Козаченко. – Миколаїв : Гліон, 2011. – 504 с.

16. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль ; пер. с фр. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.

17. Ляшенко В. М. Право як соціальний інститут / В. М. Ляшенко // Мультиверсум. Філософський альманах. – 1999. – Т. 6. – С. 98–109.

18. Малахов В. П. Мифы современной общеправовой теории / В. П. Малахов. – М. : Юнити-Дана, 2013. – 151 с.

19. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості / Н. І. Мозоль // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 36–41.

20. Оборотов Ю. Н. Методология состояния и методология развития правовой системы / Ю. Н. Оборотов // Развитие методологии

сучасної юриспруденції : матер. 3-ї Міжнар. наук. конф. – Одеса : Фенікс, 2013. – С. 10–13.

21. Оніщенко Н. М. Право і мораль як соціальні регулятори в контексті розвитку громадянського суспільства: сучасні реалії / Н. М. Оніщенко, С. В. Стоєцький, С. О. Сунегін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 10. – С. 64–70.

22. Солодка М. Право і мораль: принцип додатковості при побудові відповідальності / М. Солодка // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Т. 60. – С. 47–51.

23. Тищенко Ю. В. Політичний та правовий міф: порівняльний аналіз / Ю. В. Тищенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 36. – С. 144–149.

24. Тищенко Ю. В. Правовий міф та правова міфотворчість як атрибути сучасного суспільства: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Юлія Валеріївна Тищенко. – Одеса, 2014. – 202 с.

25. Фальковський А. О. Аксиологічний підхід у методології сучасної юриспруденції: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Андрій Олександрович Фальковський. – Одеса, 2011. – 216 с.

26. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти) / Є. О. Харитонов. – Одеса: Фенікс, 2008. – 464 с.

27. Честнов И. Л. Актуальные проблемы теории государства и права. Эпистемология государства и права / И. Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП; Знание, 2004. – 58 с.

28. Четвернин В. А. Исторический прогресс права и типы цивилизаций / В. А. Четвернин // Ежегодник либертарно-юридической теории. – 2009. – Вып. 2. – С. 41–62.

29. Четвернин В. А. Институциональная теория права / В. А. Четвернин, А. В. Яковлев. – М. : ГУ-ВШЭ, 2009. – 25 с.

30. Шаравара І. І. Співвідношення правосвідомості, моралі і права в системі соціальних норм / І. І. Шаравара // Право і суспільство. – 2015. – № 5. – С. 43–48.

31. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 440 с.

32. Ясаи Э. Государство / Э. Ясаи. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 410 с.

33. Vovk D. The Rule of Law Doctrine in Religious and Mixed Legal Systems: Whether It Possible? / D. Vovk // Law of Ukraine. – 2013. – № 4. – P. 66–75.